

УДК 311:314

DOI: 10.31359/2312-3427-2021-2-3-32

**Л.В. Шелудько, канд. екон. наук, доцент,
М.С. Зеленський здобувач третього рівня вищої освіти наукового
ступеня доктора філософії
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва**

МЕТОДИ ВИЯВЛЕННЯ ТА ОЦІНКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

В статті визначено та охарактеризовано методи виявлення та оцінки тіньової економіки. Не дивлячись на те, що тіньова економіка одна з найбільш популярних категорій і має найбільше поширення, спостерігається складність її дослідження, оскільки науковці не прийшли до спільного розуміння її визначення, а методи її визначення та вимірювання мають багатогранний характер. Все це безпосередньо пов'язане з різноманітністю об'єктів досліджень та їх рівнів. Перш ніж перейти до характеристики методів дослідження тіньової економіки, були визначені основні причини виникнення такого явища, як тіньова економіка. Відповідно причини, що зумовлюють виникнення тіньової економіки породжують наслідки, які має тіньова економіка. Однак точних або універсальних методів, щоб виміряти тіньову економіку та її наслідки не існує.

Ключові слова: *тіньова економіка, визначення, методи дослідження, економічний підхід, інституціональний аспект.*

Постановка проблеми. Тіньова економіка невід'ємна частина економіки загалом незалежно від рівня розвитку тієї чи іншої країни. Якщо для країн з розвиненою ринковою економікою це негативний фактор, який впливає на розвиток країни в цілому, то для країн що розвиваються тіньова економіка служить «поясом безпеки» для забезпечення зайнятості і доходу для бідних людей. Коли рівень інтегрування тіньової економіки стають дуже помітними, її слід вивчати та враховувати під час управління економікою. В умовах становлення економіки України стає особливо актуальною оцінка масштабів тіньової економіки, не лише на рівні регіону та країни, а й на рівні підприємства. Визначення розміру тіньової економіки лише на рівні підприємства цікавить власників підприємства, податкових органів, статистичних служб і органів влади. Проте нині не відомі точні методи та методики оцінки масштабів тіньової економіки

різних рівнях, зокрема і підприємствах.

Складність оцінки тіньової економіки пов'язана з очевидним недоліком інформації, а також із розбіжностями у розумінні суті та поняття тіньової економіки. Це викликає необхідність систематизації термінологічного апарату з питань тіньової економіки та розробки методів та методик оцінки обсягу та рівня тіньової економіки на підприємстві. Це зумовлює актуальність та вибір теми дисертаційного дослідження. Поняття тіньової економіки - одна з найпопулярніших і найскладніше досліджуваних категорій економіки. Тіньова економічна діяльність з'явилася з моменту створення органів державного управління для регулювання різних сфер суспільного життя. Слід зазначити, що цей вид економічної діяльності має широке поширення, що пов'язано з тим, що наразі в економіці немає єдиного формулювання та визначення цієї категорії. Ці відмінності пов'язані з тим, що в кожному з існуючих досліджень як вихідної точки, були прийняті різні об'єкти досліджень, такі як проблеми оцінки обсягів тіньової економіки або мотиви участі в тішовій економічній діяльності.

Аналіз останніх досліджень. Проблемою тіньової економіки, її особливостями в Україні та світі займалися в різні часи провідні науковці України та світу. За словами Дж. Томас. «Важко дати формальне визначення тіньової економіки», і, за його словами, тіньова економічна діяльність «включає ті види діяльності, які не зафіксовані в рахунках національного доходу». Ф. Сміт визначає цю сферу як «легальне або незаконне виробництво ринкових товарів і послуг, що дозволяє уникнути офіційної оцінки ВВП» [1]. Портіс О. визначає тішову економіку як «економічну діяльність, яка не обліковується в національних рахунках і виключається з податкової бази» [2]. Альтернативний підхід полягає в тому, що тішову економічну діяльність краще визначати на основі теорії поведінки, що лежать в основі цієї діяльності. Найвидатнішими представниками цієї думки є М. Чейн [3], Н. Лоїса [4] та М. Флемінг [5], Д. Енсте [6] та інше. Відповідно до їх бачення відмінність офіційної економіки від тішової економічної полягає в тому, наскільки ця діяльність відповідає існуючим інституційним правилам. Таким чином, якщо діяльність здійснюється відповідно до діючих інституційних правил, суб'єкт господарювання, який здійснює таку діяльність, вважається учасником офіційної економіки. І коли суб'єкт господарювання виступає проти та уникає існуючого інституційного середовища, це передбачає участь у тішовій економіці. За словами М. Флемінг тіньова економіка визначається як «певна зміна поведінки економічних агентів у відповідь на

інституційні обмеження». За словами Де Сото [7], існування тіньової економіки в умовах перехідної економіки свідчить про те, що «традиційна централізація, яка існує в нашому суспільстві, просто не здатна задовольнити основні вимоги, необхідні державі в умовах перехідного періоду».

Отже, підсумовуючи аналіз визначень тіньової економіки, що дають загальну характеристику діяльності (тіньова економіка) можна констатувати, що і перший, і другий напрямки дозволяють більш повно розглянути суть тіньової економіки. Зокрема, якщо перший характерний підхід дозволяє зрозуміти суть тіньової економіки, другий - поведінковий підхід до мотивів, що лежать в основі тіньової економіки. Іншими словами, ці два підходи не стільки суперечать один одному, скільки доповнюють один одного і тим самим пом'якшують прогалини у визначеннях, викладених у тому чи іншому підході.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тіньова економіка - це сукупність багатьох різноманітних соціально-економічних явищ та процесів, що поєднують у собі незаконність, тенденцію протистояти існуючому інституційному середовищу та залишатися поза громадським контролем. Як видно з наведеного визначення, тіньова економіка є дуже складним предметом дослідження, що ще раз доводить, що проблема визначення, оцінки та дослідження тіньової економіки є настільки ж актуальною сьогодні, як це було у минулому.

Тепер слід дослідити, що зумовлює становлення та розвиток тіньової економіки. Можна виділити такі причини:

Перша і головна причина - податкове навантаження. За даними різних опитувань, підвищення податкових ставок або запровадження нових податкових ставок за інших рівних умов призводить до того, що підприємства намагаються уникати додаткових податкових зобов'язань та йдуть у тінь.

Ще одним фактором, що сприяє зростанню тіньової економіки, є посилення державного контролю в поєднанні із посиленням законів та обмежень у цій галузі суспільного життя. Зростання нагляду призвело до збільшення витрат на бізнес-транзакцій для бізнесу, що призвело до більше зусиль для переміщення бізнесу в тіньовий сектор.

Ще одним фактором є неадекватне зростання державного регулювання на ринку праці, що відображається на скороченні офіційного робочого дня, що, в свою чергу, створює додатковий поштовх для зростання прихованих обсягів.

Відповідно до факторів, що зумовлюють виникнення тіньової

економіки з'являються наслідки, які має тіньова економіка в тій чи іншій країні. Вони такі:

1. Порушення існуючої рівності. Справа в тому, що тіньова економіка призводить до соціальної нерівності. Це проявляється у тому, що тіньовий сектор, крім формального контролю, не відповідає законодавству про працю, податковому законодавству та контролю якості і суміжним правовим нормам тощо. Все це призводить до того, що працівник не користується пільгами, передбаченими законодавством. До державного бюджету не надходять доходи, які б давали змогу державі здійснювати ефективну соціально-економічну політику та забезпечувати належну якість та якісні державні послуги. Внаслідок цього зростає соціальна поляризація, що призводить до невдоволення громадськості та втрати довіри до державних інститутів.

2. Порушення досконалої системи ринкової конкуренції, коли підприємство, що працює в оподатковуваній економіці, не може ефективно конкурувати з підприємством у тіньовому секторі, оскільки останнє, не сплачуючи податків і зборів, користується абсолютною конкурентною перевагою, тим самим усуваючи правопорядкове підприємство і знищує існуючі конкуруючі зв'язки.

3. Масштабна тіньова економіка також спотворює національну статистику країни, що дає неправильні сигнали про статус офіційних та неофіційних органів. Все це свідчить про те, що тіньова економіка в цілому має негативний вплив на національну економіку, оскільки порушує нормальну рівновагу, яка повинна відрізнятися в умовах ринкової економіки між суб'єктами господарювання.

Незважаючи на все це, час від часу в економіці існують думки, що тіньова економіка на певному етапі економічного розвитку вирішує ряд соціально-економічних проблем. Справа в тому, що, особливо на початку перехідного періоду до формування офіційної економіки, тіньовий сектор належить до певного сегмента суспільства. Забезпечує робочі місця, які трохи зменшують існуючу соціальну напругу. Однак тіньова економіка робить більше негативний, ніж позитивний вплив на економіку і державу в цілому, що вимагає систематичної та послідовної боротьби з ним.

Універсальних точних методів оцінки тіньової економіки поки що не відомо. Використання того чи іншого методу залежить від цілей дослідження і розв'язуваних завдань. При її вивченні дослідники мають переважно одну з таких цілей: фундаментальний теоретичний аналіз, статистична оцінка, оптимізація соціально-економічної політики, удосконалення правоохоронної діяльності, забезпечення екологічної

безпеки. Залежно від вирішуваної проблеми змінюється ставлення до тіньової економіки, змінюються підходи та методи її оцінки. До вивчення тіньової економіки застосовуються економічний, соціологічний, кібернетичний та правовий підходи, які суттєво різняться у методологічному відношенні. Так як нас цікавить саме економічний підхід, то в даному випадку вивчається вплив тіньової економіки на ефективність економічної політики, розподілу та використання економічних ресурсів, розробляються надійні методи її оцінки та виміру.

Економічні концепції досліджують тіньову економіку на різних рівнях та в інституційному аспекті. Оскільки галузі економіки тісно переплітаються з регіонами, окремими підприємствами та господарствами, то слід проводити дослідження та економічну оцінку тіньової економіки на макро- та мікрорівнях у їхньому нерозривному взаємозв'язку.

На глобальному рівні досліджуються міжнародні тіньові відносини (наркобізнес, відмивання грошей, отриманих злочинним шляхом). Макрорівень передбачає аналіз тіньової економічної діяльності з погляду її впливу на структуру економіки та макроекономічні процеси (виробництво, розподіл, перерозподіл та споживання валового внутрішнього продукту, зайнятість, інфляція, економічне зростання). На мікрорівні стосовно тіньової економіки здійснюється вивчення економічної поведінки та прийняття рішень суб'єктами тіньової економіки, виробничими підприємствами, дослідження окремих нелегальних ринків. Інституційний рівень передбачає дослідження соціально-економічних інститутів тіньової економіки (система формальних та неформальних правил поведінки, санкційний механізм, закономірності їх розвитку).

В результаті багатогранності тіньової економіки на різних рівнях отримує розвиток комплексний підхід, що враховує різні прийоми та підходи в сукупності. Він за своєю структурою включає формальне виробництво товарів, послуг і діяльність перерозподільного характеру, але не всі з них піддаються виміру та оцінки, що можна пояснити самим характером тіньової економіки. Тож для оцінки її рівня застосовуються різні непрямі методи. Усі методи можна умовно об'єднати в три групи: методи відкритої перевірки, спеціальні економіко-правові методи та статистичні методи. На мікрорівні при оцінці порушень законодавства в економічній діяльності окремих осіб застосовуються методи відкритої перевірки та спеціальні економіко-правові методи. Статистичні методи використовуються на макрорівні, де є зведена статистична інформація. Методи відкритої перевірки використовують спеціально створені контролюючі органи, вони виявляють та припиняють порушення

валютного, митного, банківського, податкового, антимонопольного законодавства, правил торгівлі, пожежної безпеки, санітарних норм тощо. Результати таких перевірок можуть бути використані в обліково-статистичних цілях. При використанні спеціальних методів економіко-правового аналізу залучаються економісти та бухгалтери для виявлення слідів, причин та умов економічних злочинів. Всі методи економіко-правового аналізу можна об'єднати у три групи методів: - бухгалтерський (аналіз балансу, рахунків, подвійних записів; оцінка та калькуляція, інвентаризація та документація), документальний (ретроспективний аналіз факторів господарської діяльності, що виявляються у формі специфічних документальних невідповідностей. Для цієї мети при проведенні ревізій застосовуються перевірки: формальна (дотримання встановленої форми документа та детальне вивчення його реквізитів), нормативна (вивчення змісту відображеної в документі операції з погляду її відповідності чинним нормам, правилам та інструкціям) та арифметична (правильність різних підрахунків), економічний (аналіз взаємозв'язку економічних показників. Тіньовий сектор визначається шляхом порівняння скоригованого показника ВВП із даними офіційної статистики. У Китаї як індикатор реального зростання економіки був застосований показник споживання електроенергії, але для нашої країни цей показник слід застосовувати з обережністю через специфічні особливості енергоспоживання. Цей підхід використовувався в оцінці прихованого обсягу виробництва, у будівництві), метод товарних потоків полягає у побудові специфічної балансової моделі та виявленні слабких місць у наявній інформаційній базі. Для окремих найважливіших товарів і товарних груп будується товарний потік, тобто рух вартості з виробництва до використання (споживання). Використання такого підходу дозволило дати кількісну характеристику зовнішньоекономічному посередництву, у тому числі масштабам «човникового» бізнесу.

Висновки. Провівши дослідження щодо методів визначення та оцінки тіньової економіки, ми дійшли висновків, що застосування того чи іншого методу необхідно розпочинати з визначення рівня, на якому буде здійснюватися дослідження. Нами з'ясовано, що визначення тіньової економіки слід здійснювати на таких рівнях, як глобальний, тобто в рамках міжнародних тіньових відносин, на макрорівні, оскільки тіньова економіка впливає на структуру економіки та макроекономічні процеси, на мікрорівні, здійснюючи вивчення економічної поведінки та процесу прийняття рішень суб'єктами тіньової економіки.

Бібліографічний список.

1. Smith Ph. Assessing the Size of underground economy: the Canadian statistical perspectives / Ph. Smith. Ottawa, Canada. 2006/ <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf>.
2. Portes Alejandro. The informal economy, in: Pozo, Susan (ed.): Exploring the underground economy. 1996. Kalamazoo, Michigan, pp. 147-165.
3. Chen, Martha. Rethinking the informal economy: Linkages with the formal economy and the formal regulatory environment, paper presented at the EGDI-WIDR Conference «Unleashing human potential: linking the informal and formal sectors» Helsinki, Finland, 2004.
4. Loayza, N. V. The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America. Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy 45, 1996, pp. 129-162.
5. Fleming M.H. The Shadow Economy. Journal of International Affairs. 2000. vol. 532 (Spring). pp. 64-89.
6. Enste D.H. The shadow economy and institutional change in transition countries / www.kayitlieonomiyegecis.gov.tr
7. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото. М. : Catallaxy, 1995. С. 85.

References.

1. Smith Ph. Assessing the Size of underground economy: the Canadian statistical perspectives / Ph. Smith. Ottawa, Canada. 2006 / <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf>.
2. Portes Alejandro. The informal economy, in: Pozo, Susan (ed.): Exploring the underground economy. 1996. Kalamazoo, Michigan, pp. 147-165.
3. Chen, Martha. Rethinking the informal economy: Linkages with the formal economy and the formal regulatory environment, paper presented at the EGDI-WIDR Conference «Unleashing human potential: linking the informal and formal sectors» Helsinki, Finland, 2004.
4. Loayza, N. V. The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America. Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy 45, 1996, pp. 129-162.
5. Fleming M.H. The Shadow Economy. Journal of International Affairs. 2000. vol. 532 (Spring). pp. 64-89.
6. Enste D.H. The shadow economy and institutional change in transition countries. / www.kayitlieonomiyegecis.gov.tr
7. Soto E. de. Inoy put'. Nevidimaya revolyutsiya v tret'yem mire / E. de Soto. – М. : Catallaxy, 1995. – С. 85.

Шелудько Л.В., Зеленский М.С. Методы выявления и оценки теневой экономики. В статье определены и охарактеризованы методы выявления и оценки теневой экономики. Несмотря на то, что теневая экономика одна из наиболее популярных категорий и имеет наибольшее распространение, наблюдается сложность ее исследования, поскольку ученые не пришли к общему пониманию ее определения, а методы ее определения и измерения носят многогранный характер. Прежде чем перейти к характеристике методов исследования теневой экономики были определены основные причины возникновения такого явления, как теневая экономика. Соответственно причины, обуславливающие возникновение теневой экономики, порождают последствия, которые имеет теневая экономика. Однако точных или универсальных методов для измерения теневой экономики и ее последствий не существует.

Ключевые слова: теневая экономика, определения, методы исследования, экономический подход, институциональный аспект.

Sheludko L., Zelensky M. Methods for identifying and assessing the shadow economy. The article defines and characterizes methods for identifying and evaluating the shadow economy. Despite the fact that the shadow economy is one of the most popular categories and has the greatest distribution, it is difficult to study it, since scientists have not come to a common understanding of its definition, and the methods for its definition and measurement are multifaceted. All this is directly related to the diversity of research objects and their levels. Before proceeding to the characteristics of the methods for studying the shadow economy, the main reasons for the emergence of such a phenomenon as the shadow economy were identified. Accordingly, the reasons for the emergence of the shadow economy give rise to the consequences that the shadow economy has. However, there are no precise or universal methods for measuring the shadow economy and its consequences. After conducting research on methods for determining and evaluating the shadow economy, we concluded that the application of a particular method must begin with determining the level at which the study will be carried out. We found out that the definition of the shadow economy should be carried out at such levels as global, i.e. shadow economy entities

Key words: shadow economy, definitions, research methods, economic approach, institutional aspect.

Стаття надійшла до редакції: 02.05.2021 р.